

2006 Tonga National Disability Identification Survey

Conducted through the Tonga Red Cross Society on behalf of DACTION, the Tonga Disability Action Committee

Executive Summary – Tongan

Koe Fakama'opo'opo Fakalukufua 'oe Savea 'oe Kakai Faingata'a'ia

Kuo kakato 'ae Savea na'e fakahoko 'e he Sosietu Kolosi Kula 'a Tonga 'i he malumalu 'oe fale'i 'ae Komiti Fakafonua ma'ae Kau Faingatata'a'ia (DACTION). Koe Savea ko'eni, na'e fakataumu'a ia ke vakai'i 'ae ngaahi fiema'u 'ae kakai 'oku faingata'a'ia 'i Tonga ni, ngaahi fa'ahinga 'oe faingata'a'ia tupu'anga 'oe faingata'a'ia, moe tu'unga 'o hono fakakau 'oe kakai 'oku faingata'a'ia 'i he sosietu, ako, moe faingamalie ngaue totongi.

Kuo lava 'o fakatokanga'i heni ha kakai 'e toko uafe, fitungeau valungofulu ma ua (2782) 'oku faingata'a'ia 'i Tonga ni, 'aia 'oku ne fakafofonga'i 'ae peseta 'e 2.8 pe ofi kiai 'oe fika fakakatoa 'oe tokolahi 'o Tonga ni. 'Oku ki'i ma'ulalo pe eni 'i he 10% 'oe tokolahi 'oe kakai faingata'a'ia 'i he UN pe ofi kiai moe fika 'ae Kautaha Mo'ui 'a Mamani (WHO) foki. Koe faikehekehe ko'eni ko hono 'uhinga koe konga koe ni'ihni na'e 'ikai kau koe kakai 'oku nau mo'ua 'i ha fa'ahinga fanga ki'i faingata'a'ia ikiiki pe. Ko hono 'uhinga lahi koe lahi hono luma'i 'oe kau faingata'a'ia pea 'ikai tau'atana ai ae kakai tokolahi ke nau kau 'i he savea. Tu'unga 'i he'ene pehe leva, koe ola ko'eni kuo ma'u, koe konga pe ia oe tokolahi kotoa 'oe kakai faingata'a'ia 'o Tonga ni.

Koe tokolahi taha ne ma'u, koe kau faingata'a'ia fakasino pe 'aia koe 36% pe ia 'oe kau faingata'a'ia, kau kiai moe 24% koe ni'ihni 'oku uesia 'e nau vakai, moe 11% 'oe kakai koe uesia faka'atamai, pe 'atamai tuai.

Koe 53% 'oe kau faingata'a'ia, 'oku nau mo'ua kinautolu 'o laka hake 'i he faingata'a'ia 'e taha pe 'o hange koe (faingata'a'ia fakasino mo toe uesia 'e nau vakai), 'aia 'oku lahi ange 'ae uesia 'oku hoko ki he fa'ahinga koia, moe tokoni 'oku nau fiema'u pehe foki ki he ngaahi ongo fakama kuo nau fetaulaki moia.

Koe ola 'oe tokolahi 'oe kau faingata'a'ia na'e ha ai 'ae tupu fakautuutu 'oe ngaahi faingata'a'ia 'i he kakai matu'outu'a ange 'aia koe 52% 'oe kakai 'oku laka honau ta'u motu'a 'i he ta'u 61. Koe toenga leva 'oe tokolahi 'oe kakai na'e vahevahe pehe ni ia. Ko kinautolu 'oku kei lava ngaue koe 27%, kau talavou koe 9%, koe fanau ta'u Lautohi Puleanga koe 9% pea koe longa'l fanau koe 1%.

Koe tefito 'oe tupu'anga 'oe ngaahi faingata'a'ia koe ngaahi mahaki 'oku 'ikai pipki pe koe mahaki suka, mahaki mafu fakataha moe toto ma'olunga aia koe took 810 fakakatoa, tautautefito ki he ta'u 40, koe 95%. Koe ngaahi tukunga ko'eni 'oku fa'a hoko ai 'ae faingata'a'ia fakasino koe 80% 'o kau kiai moe pakalava koe 20% moe konga he nim ape koe va'e koe 12% 'o kau kiai moe faingata'a'ia 'oe mamata/vakai koe 63%.

Koe holo pe a'ua'u koe tupu'anga ia hono ua 'oe ngaahi faingata'a'ia 'aia koe toko 767 'aia 'oku toe a'u aipe ki he'enu mo'ua 'i he faingata'a'ia fakasino, aia koe 70%, uesia e vakai koe 66%, uesia 'ae fanongo koe 28%, pea ko kinautolu ne mo'ua 'i he ngaahi faingata'a'ia ni kotoa koe 11%.

Koe uhouhonga 'oe faingata'a'ia na'e meimei 'i he ta'u 31 koe 55% pea moe ngaahi faingata'a'ia kehekehe pe 'o kamata mei he ta'u 61 koe 30%.

Koe tu'unga 'oe faingata'a'ia, 'i he fanauiki koe ta'u 15 pe si'i ai 'oku ha ai 'ae mole 'ae faingamalie ako 'oe tokolahi pea moe faingamalie ke mali pea toe tupu fakatuutu aipe moe ngaahi matu'a taautaha.

Koe fanau faingata'a'ia tokolahi 'oku 'ikai ke fakamalohi'i 'enau kau ki he ako neongo ai e lau 'ae Potungaue Ako ki hono fakamalohi'i 'oe ako 'ae fanau Tonga. Ko hono 'uhinga koe 'ikai pe ke nau ako 'aia koe toko 76, 'ikai ke 'oange 'ae pou pou ke ako laka he 14% 'ae fanau 'oku hu ki he Lautohi pe ko 'enau ako 'i he Apiako makehe 'ae Kautaha Kolosi Kula 'a Tonga 'ae 'oku pehe 'e he Potungaue Ako, 'oku 'oange ai 'ae ako mavahe koe'uhi 'oku 'ikai malava ke ako'i 'e he kau faiako pe silapa, 'aia koe took 24 mei he ta'u 5 ki he ta'u 15.

Koe toko 2460 'oe kakai faingata'a'ia 'oku laka hake honau ta'u motu'a, 'i he ta'u 15, ko honau tokosi'i pe 'oku ma'u ha'anau ngaue totongi aia koe 3%. 'Oku laka hake 'ihe liunga 13 si'isi'iangae ia 'i he angamaheni 'oe tuunga 'oe ngaue fakapuleanga pe koe 39% pe. Koe kakai ta'e ma'ungaue koe 33%. 'Oku ma'olungaange 'ae tu'unga ta'ema'ungaue heni 'i hono liunga ua hono fakahoa ki he tu'unga 'oe taema'ungaue totonu aia koe 13.3%. Ko hono 'uhinga pe he koe 37% pe 'oe kakai ko'eni 'oku nau tau'ataina ke tokanga'i kinautolu, fononga holo 'iate kinautolu mo fetu'utaki lelei.

'Oku toe fu'u ma'olunga ange 'ae tokolahi 'o kinautolu 'oku nau nofo 'i he tu'unga tukuhausia 'i hono fakahoa ki he toenga 'oe tokolahi 'o Tonga ni aia 'oku liunga 23 nai kotoa hono fakafuofua.

Koe kakai faingata'a'ia 'oku iai 'enau ngaahi fiema'u tokoni fakatekinikale 'o hange koe ngaahi sea teketeke aia koe kakai 'e toko 813. Koe fa'ahinga 'e ni'ihiki koe ngaahi naunau tokoni ki he 'e nau 'alu aia koe toko 587, pea koe toko 718 'oku nau fiema'u matasioata lautohi. 'Oku 'iai foki moe fu'u fiema'u lahi 'oe fale'i fakafaito'o aia 'oku 'i he toko 1133 pea moe fiema'u fakamalohisino fotofota koe toko 745.

'Oku iai foki moe fiema'u ki he fakafaingamalie'i 'oe ngaahi sea-teketeke ke 'alu hoko 'i he ngaahi fale lalahi 'i he fonua 'ae 'oku ngaue'aki 'e he kakai aia koe toko 671 pehe pe ke langa ha ngaahi naunau fakafaingofua ki he fononga 'ae kau faingata'a'ia 'i honau tukui 'api foki, aia na'e toko 583.

Koe taha 'oe ngaahi fiema'u vivili taha 'ae kakai faingata'a'ia koe faka'amu ke fakalalakala pe liliu 'ae to'onga 'ulunganga 'oe kakai kehe kiate kinautolu, pea mo fakakau kinautolu ki he ngaahi polokalama kehekehe 'ae sosieti aia koe toko 1608.

'Oku lahi 'aupito 'ae ngaahi founa 'i he ngaahi sekitoa kehekehe 'i Tonga ni, e malava ke nau ngaue fakataha ke fa'ufa'u ha Sosieti fekau'aki pea fakatokanga'i ai 'ae ngaahi fiema'u 'ae kakai faingata'a'ia. Koe ngaahi fiema'u ko'eni 'e lava pe ke ngaue fekau'aki ha falukunga kakai, ngaahi Potungaue 'ae Pule'anga, ngaahi Potungaue ta'efaka-Pule'anga mo fakavaha'a Pule'anga foki.

Koe ngahi sitepu eni 'oku fu'u fiema'u 'aupito 'i Tonga ni ke fakakau 'i ha Sosieta fekau'aki:

- Ke fokotu'u ha Komiti Fetu'utaki Fakafonua mei he kakai Faingata'a'ia, ngaahi 'ulu 'oe ngaahi Potungaue Fakapule'anga moe FakaPule'anga 'i he Pule'anga ke fakalalakaka 'ae ngaue fekau'aki 'i Tonga ni katoa;
- Fokotu'utu'u he founa fakaako fekau'aki;
- Langa ha ngaahi naunau fakafaingamalie ma'ae kakai faingata'a'ia ke nau lava 'o fononga holo 'i he ngahi feitu'u faka-Pule'anga moe ngahi me'alele 'oku ngaue'aki 'e he kakai;
- Fakalalakaka hono tokanga'i e mo'ui lelei 'ae kakai faingata'a'ia moe ngaahi tokoni kehekehe pe 'i he 'ataakai;
- Fakalalakaka 'a hono fakangaue'i moe 'oange he faingamalie ke ma'u ha pa'anga me'ae kakai faingata'a'ia pea tumu'aki hake ai 'a hono faka'apa'apa'i kinautolu.

'Oku 'iai foki 'ae ngaahi sipinga lelei 'oe fekau'aki 'aia koe lahi 'oe ngaahi sipinga ko'eni, 'oku 'iloa ia 'i he 'Otumotu Pasifiki. Koe faingamalie 'oe Sosieta fekau'aki 'oku 'ikai ngata pe 'ene lelei ki he kakai faingata'a'ia mo honau ngaahi famili, ka ki Tonga ni kotoa ke fakalalakaka aipe 'ae 'ikonomika moe fakasosiale pehe foki ki hono fakamalohi'i 'oe ngaahi fekau'aki fakavaha'a Pule'anga.